

به نام او
که هستی همه از اوست

مقاومت شکننده

تاریخ تحولات اجتماعی ایران

از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۸۷۹ شمسی تا انقلاب

جان فوران

ترجمه
احمد تدین

مؤسسه خدمات فرهنگی رسا

فهرست

۹	مقدمه ناشر
۱۱	مقدمه مترجم
۱۵	سپاس‌گزاری
۱۹	پیشگفتار
۲۱	فصل ۱ - چارچوب بررسی تحولات اجتماعی ایران
۲۱	مقدمه
۲۳	نظریه‌های توسعه‌نیافتگی
۲۸	دولت و فرهنگ در دگرگونی اجتماعی
۳۲	یک چارچوب تلفیقی
۳۶	پی‌نوشت‌ها

بخش نخست

ساختار اجتماعی و دگرگونی اجتماعی در ایران ماقبل سرمایه‌داری
۱۵۰۰-۱۸۰۰م/ ۸۷۹-۱۷۹۱ش
(۱۶۴ - ۳۹)

۴۵	فصل ۲ - صورت‌بندی اجتماعی ایران در حوالی سال ۱۶۳۰م/ ۱۳۰۹ش
۴۸	ماهیت دولت
۵۳	ساختار اقتصادی ایران دهه ۱۶۲۰م/ ۱۰۰۰ش
۵۴	بخش شبانکاره و بیابانگرد
۵۷	بخش دهقانی
۶۲	بخش شهری
۶۷	بازرگانی خارجی در مناسبات با غرب در سال‌های دهه ۱۶۳۰م/ ۱۰۱۰ش
۷۵	ساختار اجتماعی ایران ماقبل سرمایه‌داری
۷۹	مفهوم‌های ایدئولوژیکی و سیاسی در ایران عصر صفویه
۸۹	پی‌نوشت‌ها

۹۹	فصل ۳ - دگرگونی اجتماعی در ایران، ۱۵۰۰-۱۸۰۰م/ ۸۷۹-۱۷۹۱ش
۱۰۰	سنگ‌های تحول اجتماعی در دوره صفویه (۱۵۰۰-۱۷۲۲م/ ۸۷۹-۱۱۰۱ش)

۲۵۹	انقلاب مشروطیت ۱۹۰۵-۱۹۱۱م/۱۲۸۴-۱۲۹۰ش: فرصت از دست رفته
۲۶۰	روند حوادث
۲۶۸	علل انقلاب
۲۷۱	نیروهای اجتماعی در انقلاب مشروطیت
۲۸۴	سازمان‌ها، ایدئولوژی‌ها و فرهنگ مردمی
۲۹۲	حاصل انقلاب
	«انقلاب از بالا»، جنگ جهانی اول و به قدرت رسیدن رضاخان:
۲۹۵	۱۹۱۴-۱۹۲۵م (۱۲۹۳-۱۳۰۴ش)
۳۱۰	پی‌نوشت‌ها
۳۲۱	جمع‌بندی بخش دوم، اهمیت نظری دوره قاجار

بخش سوم

ساختار و دگرگونی اجتماعی در ایران پهلوی و بعد ۱۹۲۵-۱۹۹۱م/۱۳۰۴-۱۳۷۰ش
(۶۱۷ - ۳۲۵)

	فصل ۶- دولت، جامعه و اقتصاد در دوره رضاشاه (۱۹۲۵-۱۹۴۱م/۱۳۰۴-۱۳۲۰ش) /
۳۳۱	فشردگی نیروهای اجتماعی
۳۳۳	دولت رضاشاه: استبداد نظامی، تجدد و غرب‌گرایی
۳۴۲	اقتصاد و ساختار طبقاتی
۳۴۳	وجه‌های تولید روستایی
۳۵۲	وجه تولید شهری
۳۶۲	شیوه‌های تولید و محدودیت‌های توسعه
۳۶۶	ایران در نظام جهانی دهه ۱۹۳۰م/۱۳۱۰ش
۳۷۵	جنبش‌های اجتماعی و مداخله خارجی در دوره سلطنت رضاشاه
۳۸۰	کناره‌گیری رضاشاه
۳۸۴	پی‌نوشت‌ها

	فصل ۷- برقراری دموکراسی، جدایی‌خواهی، ملی‌کردن، کودتا / جنبش‌های اجتماعی از
۳۹۵	۱۹۴۱م/۱۳۲۰ش تا ۱۹۵۳م/۱۳۳۲ش
۳۹۶	ایران در جنگ جهانی دوم
۴۰۸	جنبش‌های اجتماعی آذربایجان و کردستان، ۱۹۴۵-۱۹۴۶م/۱۳۲۴-۱۳۲۵ش
۴۱۰	ماهیت «جمهوری‌های» خودمختار
۴۱۹	سرانجام
۴۲۴	جنبش ملی‌کردن نفت ۱۹۵۱-۱۹۵۳م/۱۳۳۰-۱۳۳۲ش
۴۲۷	مصدق، جبهه ملی و ائتلاف جدید مردمی

۱۰۰	کشمکش‌های داخلی
۱۰۷	روابط خارجی ایران، ۱۶۳۰-۱۷۲۲م/۱۰۰۹-۱۱۰۱ش
۱۱۳	گرایش‌های غیردینی در اقتصاد سیاسی صفویه در سده هفدهم (۹۷۹ تا ۱۰۷۹ش)
۱۲۰	سقوط درازمدت دولت صفویه
۱۲۶	ایران در زمان افغان‌ها، ۱۷۲۲-۱۷۲۹م/۱۱۰۱-۱۱۰۸ش
۱۳۰	ایران در حکومت نادرشاه ۱۷۲۹-۱۷۴۷م/۱۱۰۸-۱۱۲۶ش
۱۳۶	ایران در دوره کریمخان زند، ۱۷۵۰-۱۷۷۹م/۹۴۹-۱۵۸ش
۱۴۱	روابط خارجی ایران در دوره ۱۷۴۷-۱۸۰۰م/۱۱۲۶-۱۱۷۹ش
۱۴۸	به قدرت رسیدن دودمان قاجار
۱۴۹	پی‌نوشت‌ها
۱۵۷	جمع‌بندی بخش یکم: اهمیت دوره صفویه و سده هجدهم (۱۰۷۹ تا ۱۱۷۹ش)

بخش دوم

ساختار و تحول اجتماعی در ایران عصر قاجار ۱۸۰۰-۱۹۲۵م/۱۱۷۹-۱۳۰۴ش
(۳۲۴ - ۱۶۵)

	فصل ۴- در آستانه وابستگی / صورت‌بندی اجتماعی ایران از ۱۸۰۰ تا ۱۹۱۴ میلادی
	مطابق با ۱۱۷۹ تا ۱۲۹۳ شمسی
۱۷۱	روابط اقتصادی و سیاست خارجی
۱۷۳	تحول اقتصادی و اجتماعی داخلی
۱۸۵	بخش کشاورزی
۱۸۷	بخش شهری
۱۹۶	بخش ایلی و عشیره‌ای
۲۰۸	جمع‌بندی: صورت‌بندی در حال تغییر قاجاریه
۲۱۳	دولت
۲۱۶	جمع‌بندی: ماهیت وابستگی
۲۲۳	پی‌نوشت‌ها
۲۲۶	

فصل ۵- اصلاحات، شورش، انقلاب، کودتا / جنبش‌های اجتماعی در

	ایران عصر قاجار
۲۳۵	کشمکش‌های جان‌شینی و قیام‌ها ۱۸۰۰-۱۸۵۰م/۱۱۷۹-۱۲۲۹ش: از شکل‌های اعتراض سنتی تا شکل‌های گذاری
۲۳۷	تلاش‌های اصلاح‌گرایانه از ۱۸۰۰م/۱۱۷۹ش تا دهه ۱۸۸۰م/۱۲۶۰ش: ناکافی بودن پاسخ
۲۴۶	مساعده دولت
۲۴۹	ماجرای تنباکو ۱۸۹۰-۱۸۹۲م/۱۲۶۹-۱۲۷۱ش، یک نقطه عطف

مقدمه ناشر

پژوهش‌های جدید تاریخی، به‌ویژه آن رشته از پژوهش‌ها که بر الگوهای نظری برگرفته از مطالعات جامعه‌شناسان و علمای علوم سیاسی مبتنی هستند، معمولاً در زمینه ارائه تصویری کلان‌نگر از ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در گذشته از دید مفاهیم موجود در الگوی مطالعاتی دستاوردهایی مشخص دارند که این‌گونه پژوهش‌ها را از پژوهش‌های صرفاً تاریخ‌نگارانه که معمولاً مورخان با تأکید بر سنت‌های تاریخ‌نگاری ویژه خویش انجام می‌دهند، متمایز می‌کند. این رشته از پژوهش‌ها هنگامی که از یک دیدگاه بین رشته‌ای نیز در روند پژوهش بهره می‌برند، گوشه‌هایی ناپیدا از گذشته را آشکار و روشن می‌کنند که تاریخ‌نگاری سنتی با محدودیت‌هایی که در روش و بینش دارد، نمی‌تواند به آن دستاوردها برسد.

«مقاومت شکننده» یا تاریخ تحولات اجتماعی ایران از دهه ۱۵۰۰ تا دهه ۱۹۸۰م/دهه ۸۸۰ تا ۱۳۶۰ش پژوهش جان فوران، به‌یاری الگوهای جامعه‌شناختی و سیاسی و همچنین نوعی نگاه بین رشته‌ای می‌کوشد تا ساختار اجتماعی ایران را در یک دوره نسبتاً طولانی از بنیادگذاری شاهنشاهی صفویان تا برافتادن حکومت پهلوی و نخستین سال‌های انقلاب اسلامی، مورد بررسی قرار دهد.

فوران بررسی خویش را با طرح الگوهای نظری بررسی خویش و ارائه مطالبی در زمینه تطبیق این الگوها با تحولات اجتماعی و سیاسی دوره مورد پژوهش آغاز می‌کند. برش‌های کلان پژوهش او دوران اوج فرمانروایی صفویان، آغاز دوران وابستگی در عهد قاجاران و دوران توسعه وابسته ایران در عهد پهلوی و سرانجام وقوع انقلاب اسلامی در ایران است. وی این پژوهش را با تکیه بر الگوی نظام جهانی و الگوی توسعه وابسته صورت می‌دهد. فوران الگوی وابستگی و توجه به کنش متقابل ساختارهای خارجی با الگوهای توسعه داخلی را برگزیده است تا: «تجربه‌های تاریخی توسعه و دگرگونی اجتماعی ایران» را بر بنیاد وجوه اصلی تولید شبانکارگی، سهم‌بری دهقانی و تولید شهری توضیح دهد، زیرا فوران بر این باور است که ایران پیش از دوران سرمایه‌داری جهانی را نمی‌توان تنها در پرتو شیوه تولید فئودالی یا آسیایی توضیح داد.

او در توصیف رویدادهای تاریخی، کار عمده خویش را این‌گونه معرفی می‌کند: «این بررسی (برای تاریخ‌دانان) تلفیقی است از منابع بسیار که یک دوره زمانی طولانی‌تر از حد متداول این‌گونه بررسی‌ها را در بر می‌گیرد. این کار با قصد تفسیر تئوریک مجدد جامعه ایرانی و

۴۳۰	اقتصاد سیاسی دوره زمامداری مصدق
۴۴۰	کودتای ۱۹ اوت ۱۹۵۳ (۲۸ مرداد ۱۳۳۲)
۴۴۵	جمع‌بندی: فرصت دومی که از دست رفت
۴۴۸	پی‌نوشت‌ها

فصل ۸- موقعیت جدید وابستگی / توسعه سرمایه‌داری وابسته در زمان محمدرضاشاه

۴۵۹	۱۹۵۳-۱۹۷۷م/۱۳۳۲-۱۳۵۶ش
۴۶۱	رژیم پهلوی: دیکتاتوری سلطنتی و پول نفت
۴۷۰	اقتصاد و ساختار طبقاتی
۴۷۲	بخش کشاورزی و شبانکاره
۴۸۳	بخش سرمایه‌داری
۴۹۵	وجه تولید خرده‌کالایی و گروه‌ها و طبقه‌های «مختلط»
۵۰۳	وجه‌های تولید و توسعه وابسته
۵۰۶	ایران در نظام جهانی: به سوی نیمه حاشیه‌ای
۵۱۶	مقایسه و جمع‌بندی
۵۱۸	پی‌نوشت‌ها

فصل ۹- جریان انقلاب ایران و بعد ۱۹۷۷-۱۹۹۱م/۱۳۵۶-۱۳۷۰ش

۵۲۹	نظریه‌های انقلاب و انقلاب ایران
۵۳۰	قیام ۱۵ خرداد: یک طلیعه
۵۳۷	پیدایش ائتلاف جدید چند طبقه‌ای
۵۴۱	سیر رویدادها
۵۵۶	تحلیل نظری انقلاب ایران
۵۶۶	ائتلاف مردمی در انقلاب
۵۷۶	دولت و نظام جهانی: پاره‌ای ملاحظات
۵۸۳	انقلاب ایران از دید مقایسه‌ای
۵۸۵	سال‌های بعد از انقلاب: ۱۹۷۹-۱۹۹۱م/۱۳۵۸-۱۳۷۰ش
۵۹۱	پی‌نوشت‌ها
۶۰۳	جمع‌بندی: تاریخ تحول اجتماعی در ایران: یک بازبینی نظری (تئوریک)
۶۰۳	ساختار اجتماعی و تحولات اجتماعی در ایران: نتایج اساسی
۶۰۸	ابعاد مقایسه‌ای و ملاحظات روش شناختی
۶۱۲	نظریه‌ها: یافته‌ها، پالایش‌ها
۶۱۷	پی‌نوشت‌ها

ساختار اجتماعی و دگرگونی اجتماعی

در ایران ماقبل سرمایه‌داری (۱۵۰۰-۱۸۰۰م/۸۷۹-۱۷۹۰ش)

«ایران از لحاظ ساختار اجتماعی بنیادین، قبل از رخنه غرب چه بود و جامعه ایران امروز به چه صورتی درآمده است؟ اینها پرسش‌هایی هستند که حتی پژوهشگر دقیق هم ممکن است جواب قانع‌کننده‌ای برای‌شان پیدا نکند»^(۱). این سخنان که صحت آنها در مقایسه با زمان نگارش‌شان در ۱۹۵۵م/۱۳۳۴ش تنها اندکی کمتر شده است، سؤالی را مطرح می‌کنند که در بخش اول این مطالعه ما را به خود مشغول خواهد داشت. پژوهشگر امروزی از امتیاز بسیار مهم استفاده از سی سال تلاش تاریخدانانی که روی یک یا چند جنبه از جامعه ایرانی در سده‌های شانزدهم (۸۷۹ تا ۹۷۹ش) تا هجدهم (۱۱۷۹ تا ۱۲۷۹ش) کار کرده‌اند، برخوردار است. اما کار باقیمانده از نوع کوشش برای پیوستن قطعات نقشه معماگونه وسیعی است که پاره‌ای از قطعات آن مفقود و پاره دیگر کاملاً مناسب جای خود نیستند. هدف این نخستین بخش، کشف صور بنیادین شکل‌گیری اجتماعی جامعه ایران در دوران سلسله صفویه است که از ۱۵۰۱م/۸۸۰ش تا ۱۷۲۲م/۱۱۰۱ش* بر ایران حکومت کردند، آنگاه این ساختار اجتماعی را با دگرگونی‌های اجتماعی که طی دوران صفویه و پس از آن رخ داد ارتباط می‌دهیم، دگرگونی‌هایی که در سده هجدهم (۱۰۷۹ تا ۱۱۷۹ش) با آمدن و رفتن سریع سلسله‌ها همراه بود و سرانجام منجر به ظهور یک سلسله بادوام اما به مراتب ضعیف‌تر از صفویه، یعنی دودمان قاجار در آستانه قرن نوزدهم شد.

در فصل دوم ساختار اجتماعی دوره صفویه در اوج اقتدار یعنی حدود سال

* بیشتر منابع ایرانی دوران صفویه را بین سال‌های ۱۵۰۱-۱۷۳۶م یا ۹۰۷-۱۱۴۸ش می‌دانند که با

۱۶۳۰م/۱۰۰۹ش و درست اندکی بعد از مرگ شاه عباس، مشهورترین پادشاه صفوی، مورد تحلیل تجربی و نظری دقیق قرار می‌گیرد. بعد از مقدمه کوتاهی در زمینه تاریخ به قدرت رسیدن صفویه در حوالی سال ۱۵۰۰م/۸۷۹ش و مهمترین پیشرفت‌های دهه ۱۶۲۰م/۱۰۰۰ش، در بخش محوری فصل، به ماهیت دولت صفویه و سه بخش اقتصادی به هم مرتبط صورت‌بندی اجتماعی ایران- شبانکارگی قبیله‌ای^{**}، کشاورزی یکجانشینی^{**} و صنوف تولیدکنندگان شهری- می‌پردازیم. من در اینجا طرح خواهم کرد که ایران ماقبل سرمایه‌داری را نمی‌توان در پرتو تنها یک شیوه تولید- فئودالی یا آسیایی- توضیح داد، مسأله پیچیده‌تر از اینها بوده است. همچنان که نمی‌توان پیوندهای تازه ایجاد شده میان ایران و اقتصاد جنینی جهان سرمایه‌داری اروپایی از سال ۱۵۰۰م/۸۷۹ش تا ۱۶۳۰م/۱۰۰۹ش را رابطه وابستگی نامید. ایران در دوره مزبور برای خود یک امپراتوری قدرتمند جهانی بود. این تصویر تجربی را با نگاهی به برخی جنبه‌های کلیدی ایدئولوژیکی و سیاسی صورت‌بندی اجتماعی ایران سده هفدهم (۹۷۹ تا ۱۰۷۹ش) تکمیل می‌کنیم و به‌خصوص به تلاش‌های مشروع سازنده سلطنت و مناسباتش با علمای دینی توجه خواهیم داشت اما در ضمن به جهت‌گیری‌های ارزشی و فرهنگی نظامات اجتماعی پایین نیز خواهیم پرداخت.

در فصل سوم به مسیر دگرگونی اجتماعی در ایران از ۱۵۰۰م/۸۷۹ش تا ۱۸۰۰م/۱۱۷۹ش می‌پردازیم. آنجا، ابتدا انواع دگرگونی اجتماعی در دوران صفویه را شناسایی می‌کنیم و سپس انقلاب‌های دودمانی سده هجدهم (۱۰۷۹ تا ۱۱۷۹ش) را با توجه به پویای درونی صورت‌بندی اجتماعی و نقش رشد مناسبات تجاری با غرب در دوره صفویه بررسی خواهیم کرد. دومین محور توضیح ما، وزن همه این عوامل ساختاری در برابر چهره‌های نه‌چندان قوی و مؤثر آخرین پادشاهان صفوی است. تنها با طرح چنان پرسشی در پرتو بررسی دقیق جامعه ایرانی از دیدگاه مختص به خود در این نخستین دوره ارتباط ایران با غرب، می‌توانیم مبنایی ایجاد کنیم که در مقایسه با آن، مراحل بعدی دگرگونی اجتماعی اهمیت پر بارتر خود را نشان خواهند داد.

پی‌نوشت‌ها

1. Nikki Keddie, "The Impact of the West on Iranian Social History," Ph.D.dissertation, Department of History, University of California, Berkeley (1955), 1.

نیکی‌کدی بعدها یکی از پرکارترین مورخان انگلیسی‌زبان تاریخ ایران شد.